LUIT VAN DER TUUK

RADBOD

Koning in twee werelden

Luit van der Tuuk

Radbod

Koning in twee werelden

Uitgeverij Omniboek

INLEIDING

Niets aan de heidense Friese koning Radbod, die in 719 na een regeerperiode van meer dan drie decennia overleed, is wat het op het eerste gezicht lijkt. Om te beginnen was hij geen Fries in de zin van een bewoner van de huidige provincie Friesland. Hij kwam uit het westen van Nederland, zo ongeveer het gebied van de huidige Randstad. In de vroege middeleeuwen werden de bewoners van een groot deel van het Nederlandse kustgebied tot de Friezen gerekend.

Vervolgens was Radbod geen koning in de betekenis van een soevereine vorst. Hij was een Friese legeraanvoerder, maar wel onderhorig aan het Frankische gezag, dat in zijn dagen het grootste deel van West-Europa beheerste. In die positie nam hij actief deel aan de machtsstrijd van de verdeelde Frankische aristocratie.

Ten slotte was hij eerder een christelijke dan een heidense leider. Ooit had hij een christelijke edelman in zijn gevolg opgenomen. Hij had zelfs zijn eigen dochter aan de zoon en beoogd opvolger van de Frankische hofmeier Pippijn van Herstal ten huwelijk gegeven. Dat maakte Radbod eerder een christelijke aristocraat dan een heidense Friese koning.

Het is daarom moeilijk voorstelbaar dat hij in zijn positie niet gedoopt zou zijn. Het beroemde verhaal van de mislukte poging om hem te dopen – hij zou zich op het laatste nippertje hebben teruggetrokken, toen hij al een voet in het doopbassin had gezet – moet dan ook op fantasie berusten. Toch kunnen we dit iconische beeld van Radbods aarzeling beschouwen als een metafoor voor de twijfel van een man die koning was in twee werelden. Als Frankische edelman moest hij manoeuvreren in de heidense Friese samenleving waaruit hij was voortgekomen. Dat hij als vazal van de Frankische koning niet wilde buigen voor het regime van Pippijn van Herstal, die naar de alleenheerschappij streefde, doet daar niets aan af. Hij werd aanvankelijk door de hofmeier verslagen en voegde zich naar diens bewind, maar nam jaren later alsnog revanche door zich aan te sluiten bij de westelijke Frankische elite en succesvol tegen Pippijns zoon Karel Martel slag te leveren.

Radbods oorlog tegen Pippijn van Herstal en later tegen Karel Martel was niet zozeer een conflict tussen de Franken en de Friezen, maar eerder een confrontatie tussen rivaliserende adelsfacties. Etniciteit speelde in deze strijd geen enkele rol.

Er zijn genoeg Friese legenden over Radbod die eeuwen na zijn dood zijn ontstaan, maar Friese historische bronnen uit zijn eigen tijd zijn er nauwelijks. Vrijwel alles wat we van hem weten, is afkomstig uit Frankische en Angelsaksische geschriften. Daarin wordt hij afgeschilderd als een heidense bruut, een wrede tiran die zijn volk knechtte en volhardend het christendom bestreed. Maar klopt dit beeld wel?

Als we iets over Radbod te weten willen komen, moeten we te rade gaan bij teksten die voornamelijk door monniken zijn geschreven. Zij waren vrijwel de enigen die in de middeleeuwen konden lezen en schrijven. Deze zielenhoeders hadden geen goed woord over voor de Friese koning, die er volgens hen duistere heidense praktijken op na hield, compleet met huiveringwekkende mensenoffers. Hij werd inktzwart afgeschilderd en als 'aartsvijand van de kerk' bestempeld. De geestelijkheid schreef toch al niet erg complimenteus over de heidense Friezen, die als 'barbaarse kustbewoners' werden voorgesteld.

Ondanks die slechte pen zou de reputatie van Radbod na zijn dood alleen maar groeien. In de loop van de tijd werden er steeds meer verhalen rond hem gesponnen. Speciaal voorvechters van de Friese Vrijheid kaapten Radbod en verhieven hem tot mythische hoogte. Passages uit heiligenlevens zijn, flink aangedikt en meestal ontdaan van hun stichtelijke boodschap, omgewerkt tot legenden rond de fameuze Friese koning. Soms werd Radbod eenvoudigweg toegevoegd aan een al bestaande vertelling waarin hij aanvankelijk geen rol speelde. Een enkele keer bereikte hij zelfs een goddelijke status, zoals in de legende van de Wilde Jager, waarin hij als Wodan door het zwerk schiet.

Volgens de overlevering lag hij op uiteenlopende locaties begra-

ven. Hij zou paleizen in Medemblik, Rhenen en Stavoren hebben gehad, en er waren naar hem genoemde Radbodswegen. Hij zwaaide de scepter over het centrale Nederlandse rivierengebied, maar zou ook hebben geheerst over het noordelijk gelegen Fositesland. Zijn rijk groeide met zijn reputatie. Toch heeft Radbod nimmer het bewind over heel *Frisia* gevoerd, maar de grootte van zijn legermacht, die zich met de Franken kon meten, doet vermoeden dat hij strijdkrachten uit een aanzienlijk gebied kon rekruteren. Waarschijnlijk viel het grootste gedeelte van West-*Frisia* onder zijn heerschappij.

Hoe geestelijken en Frankische geschiedschrijvers ook hun best deden Radbod in een kwaad daglicht te stellen, hij bleef – en blijft – tot de verbeelding spreken. Adellijke geslachten poetsten hun aanzien op door hun stamboom uit te breiden met illustere namen uit het verleden, waaronder die van Radbod. We komen hem tegen in vele volksvertellingen en zelfs in romans. En nu, na dertien eeuwen, is de vermaarde koning zowaar belangrijk genoeg om gekozen te worden als onderwerp van een bioscoopfilm: *Redbad 754 na Christus.* Deze rolprent is samengesteld uit enkele historische en vooral mythische ingrediënten, die tot een cinematografische legende aaneen zijn gesmeed.

De vele legenden die rond Radbod werden gesponnen, maken duidelijk dat de Friese vorst nog lang bij het volk voortleefde. Als we meer over hem te weten willen komen, dan moeten we de historische en de legendarische Radbod van elkaar loskoppelen. Om feit en fictie te scheiden zijn de sagen en legenden over de Friese koning in dit boek, dat primair over de historische Radbod gaat, aanzienlijk ingekort en in afzonderlijke kaders geplaatst.

Om een indruk van het Friese koningschap te krijgen, laten we voorgangers van Radbod de revue passeren. Mythische heersers als koning Finn en de historisch beter gedocumenteerde koning Aldgisl gingen aan hem vooraf. We beginnen echter, om het beeld van Radbod en andere Friese aanvoerders zo compleet mogelijk te maken, met de samenleving waaruit deze mannen afkomstig waren.

(1)
OUDE EN NIEUWE FRIEZEN

Terpenonderzoek

Radbod wordt voorgesteld als een Friese koning, maar het begrip 'Friezen' is verwarrend. Want de Friezen van tegenwoordig hebben niet veel met hun naamgenoten uit de vroege middeleeuwen te maken. Om het onderscheid te kunnen maken, spreken we liever van de Friese kustlanden of kortweg *Frisia*, zoals het hele Nederlandse kustgebied vroeger genoemd werd.

We komen de Friezen voor het eerst tegen in teksten van klassieke geschiedschrijvers. De Romeinen kregen bij hun komst naar onze streken rond het begin van de jaartelling te maken met een bevolking in het kustgebied ten noorden van de Rijn, die ze Friezen noemden.

Na de Romeinse periode zijn we tot de komst van de Franken in de zevende eeuw voornamelijk op archeologische gegevens aangewezen. Die hebben we, wat het noordelijke kustgebied betreft, vooral te danken aan het terpenonderzoek dat vanaf het begin van de twintigste eeuw door de Groningse archeoloog Albert van Giffen en zijn opvolgers verricht is. De onderzoekers troffen naast sporen van nederzettingen grote hoeveelheden gebruiksvoorwerpen en sieraden aan die veel over de materiële cultuur van de terpbewoners onthullen. Zo kwam het accent, wat de vroege Friese geschiedenis betreft, door grootschalige terpafgravingen en gunstige vondstomstandigheden op het noordelijke terpengebied te liggen. Daardoor is het westelijke kustgebied van Nederland – waar eveneens Friezen woonden – er relatief bekaaid van afgekomen. Het gevolg is dat de huidige provincie Friesland door veel onderzoekers te veel als het zwaartepunt van het vroegere Friese gebied en zelfs als de bestuurlijke kern van een Fries rijk is beschouwd, hoewel daar geen enkele aanwijzing voor is.

Terpen

Door zoden op te stapelen ontstonden kernheuveltjes die later tot huisterpen zouden uitgroeien. Deze vormden bij stormvloeden een vluchtplaats voor de bevolking en het vee.[1]

Dergelijke verhoogde woonplaatsen ter bescherming tegen hoogwater zijn buiten de Friese kusten verder nauwelijks rond de Noordzee opgeworpen, hoewel er ook op andere plaatsen langs de kust kwelderlandschappen voorkomen. Daarmee kunnen terpen als een typisch Fries verschijnsel worden beschouwd.
Regelmatige wateroverlast noopte de bewoners hun huisterpen verder op te hogen. Vaak werden deze uitgebreid om plaats te bieden aan meerdere gebouwen, soms aan hele nederzettingen. In enkele gevallen verrees er een conglomeraat van terpen, zoals op de plaats waar Leeuwarden zou ontstaan. In het noordelijke kweldergebied zijn er honderden bekend.
De vroegste terpen vinden we in Westergo, in het westelijke deel van de huidige provincie Friesland. Terpen in de huidige provincie Groningen en in Oost-Friesland, langs de Duitse kust, zijn over het algemeen jonger. Ten oosten van de Lauwers in de provincie Groningen worden ze *wierden* en in het Duitse gebied *Wurten* genoemd. Ten westen van het Vlie komen we de benaming *werf* tegen.
Tot de negende eeuw werden terpen voortdurend verhoogd en vergroot om de voortschrijdende stijging van de zeespiegel, maar ook de toenemende bevolkingsdruk bij te benen. Want in het algemeen zien we een steeds intensiever gebruik van het landschap, waardoor veel terpen steeds meer bevolkt raakten.

De terp van Hogebeintum werd bijna volledig afgegraven. Alleen een klein gedeelte onder de kerk en de naastliggende gebouwen is bewaard gebleven.

De hoogste terp is die van Hogebeintum in Oostergo, met een hoogte van 7 meter ten opzichte van het omliggende land. De steile helling die daar tegenwoordig vlak naast de kerk te zien is, heeft echter niets te maken met de glooiende helling die de terp eens had toen deze nog niet voor het grootste deel was afgegraven. Want terpen zaten door eeuwenlange bewoning vol met organisch afval, waardoor een groot deel als vruchtbare 'terpaarde' verkocht werd om de schrale zandgronden landinwaarts te bemesten. Terpen werden vanaf 1850 massaal afgegraven, en dat proces is tot de Tweede Wereldoorlog doorgegaan. Daarbij kwamen bewoningslagen tevoorschijn die door eeuwenlange ophoging en uitbreiding ontstaan waren.
Soms konden terpen bij hoogwater wekenlang door de zee omsloten worden, waardoor het gebrek aan drinkwater voor mens en vee een nijpend probleem werd. Daarom vinden we naast de gebruikelijke afvalkuilen en putten ook dobben: grote, komvormige drinkwaterkuilen waarin regenwater werd opgevangen. De Romeinse schrijver Plinius maakte in de eerste eeuw van onze jaartelling al melding van zulke kuilen waarin de terpbewoners water opvingen.

De Leeuwardense jurist en historicus Pieter Boeles meende op grond van een opvallende cesuur die hij uit de archeologische vondsten opmaakte, dat de oorspronkelijke Friezen uit de Romeinse periode grotendeels waren verdrongen door Angelen en Saksen, die sindsdien het noordelijke terpengebied bevolkten. Hij baseerde zich op nieuwe soorten aardewerk en mantelspelden die bij het terpenonderzoek van Albert van Giffen waren opgedoken.

Boeles publiceerde zijn bevindingen in 1927 in zijn inmiddels klassiek geworden boek *Friesland tot de elfde eeuw: zijn oudste beschaving en geschiedenis*. Hij stond echter lange tijd alleen in zijn opvatting, want hij torpedeerde de bij velen geroemde eerbiedwaardige geschiedenis van de Friezen, die al eeuwen voor onze jaartelling zou zijn begonnen.

Bewoningsminimum

Doordat bewoningssporen grotendeels ontbreken, hebben latere onderzoekers, in navolging van Boeles, verondersteld dat de oorspronkelijke kustbewoners waren weggetrokken. Als belangrijkste reden wordt toenemende wateroverlast van de opdringende zee aangevoerd.

Enkele onderzoekers meenden zelfs dat het terpengebied in de loop van de vierde eeuw helemaal ontvolkt was geraakt. Het ontbreken van bepaalde aardewerktypen, munten en sieraden wijst volgens hen op een bewoningshiaat tussen 325 en 425. Het terpengebied zou zo uitgestorven zijn dat er 'in de vierde eeuw waarschijnlijk alleen maar het gekrijs van meeuwen en steltlopers te horen was'.

Het is echter omstreden of er ook werkelijk een absolute onderbreking is geweest. Dat komt vooral doordat vondsten uit deze periode lastig te dateren zijn. Men is het er wel over eens dat de bevolking op z'n minst sterk gereduceerd werd en er ingrijpende veranderingen zijn opgetreden, waarbij ook een culturele omslag plaatsvond. Het is dan ook beter om niet van een bewoningshiaat, maar van een bewoningsminimum te spreken. De kleinschalige samenleving die overbleef, moet echter nog wel zo groot geweest zijn dat er voldoende sociale cohesie resteerde om te kunnen blijven functioneren.[2]

Ook aan de andere kant van het Vlie, in het westelijke kustgebied in de huidige provincies Noord- en Zuid-Holland, is een bevolkingsafname vastgesteld. Op sommige plaatsen bleven aanvankelijk nog mensen wonen. Dat was bijvoorbeeld het geval op de oevers van het oer-IJ, zoals opgravingen bij Castricum hebben aangetoond. Daar werd een nederzetting met de grondsporen van grote boerderijen uit de derde en vierde eeuw aangetroffen. Maar in het mondingsgebied van de Maas en de Oude Rijn en op strandwallen in de omgeving decimeerde het aantal archeologische vind-

plaatsen in de tweede helft van de derde eeuw ten opzichte van de voorgaande Romeinse periode.

Door toenemende wateroverlast werden in de loop van de vierde eeuw veel nederzettingen in het westelijke kustgebied verlaten en lijken sommige streken zelfs ontvolkt te zijn geraakt. In het veengebied speelde bij de verslechtering van de leefomstandigheden bovendien bodemdaling een rol. Pas in de zevende eeuw zou het bevolkingsaantal weer wat aantrekken.

Als de mensen vanwege overstromingen de wijk moesten nemen, dan is het aannemelijk dat bewoning werd voortgezet op hogere gedeelten in het landschap waar geen wateroverlast was. Misschien veroorzaakte de verhoogde bevolkingsdruk op het beschikbare landbouwareaal op die plaatsen uitputting van de bodem. Helaas zijn daarvan nog maar weinig archeologische gegevens beschikbaar. Slechts op enkele plaatsen, zoals op de hoger gelegen delen van Texel, weten we dat bewoning volop werd voortgezet.

In het westelijke kustgebied overleefde een klein deel van de toponiemen uit de Romeinse tijd. Daaruit blijkt dat er toch wel enige continuïteit in de bewoning moet zijn geweest, ook al is het percentage gehandhaafde plaatsnamen vijf keer zo klein als in meer landinwaarts gelegen streken, zoals in het centrale rivierengebied.[3]

Angelen en Saksen

Pas in de migratieperiode in de vijfde en de zesde eeuw raakte het noordelijke terpengebied weer bevolkt met nieuwkomers uit Noord-Duitsland en Scandinavië. Deze 'nieuwe Friezen' hadden aanvankelijk nog sterke banden met hun herkomstgebied. Ze introduceerden er hun sociaal-politieke netwerken en structuren. In het Fries-Groningse kustgebied duikt dan ook typisch noordelijk aardewerk op, zoals handgevormde potten met prominente knobbels en ingekraste of gestempelde geometrische patronen. Dit soort aardewerk wordt Angelsaksisch genoemd, omdat het

bekend is uit het gebied van de Angelen en de Saksen in Jutland en Noord-Duitsland, waar het al vanaf de tweede eeuw voorkomt. De benaming 'Angelsaksisch' moet eerder als een stijlkenmerk dan in etnische zin beschouwd worden, want een scherpe geografische begrenzing van de herkomst van dit aardewerk is niet aan te geven.

Angelsaksisch aardewerk met typerende knobbelversiering.

Het ziet er dus naar uit dat het terpengebied na een al of niet volledige onderbreking in de bewoning vooral bevolkt werd door Germaanse stammen uit Noord-Duitsland en Denemarken, door mensen met een noordelijke achtergrond die hun eigen cultuur en gewoonten introduceerden. Niet toevallig is er in allerlei verhalen en legenden een collectieve herinnering aan de noordelijke oorsprong van de Friezen terug te vinden. Volgens die overlevering

waren verschillende Friese koningen van Deense afkomst of hadden ze noordelijke verwanten. Voortaan maakte het Friese terpengebied deel uit van de noordelijke wereld.

Waarom verlieten de nieuwkomers hun geboortegrond? Zij kwamen vermoedelijk niet uit vrije wil naar het Friese gebied, en het is goed denkbaar dat ze verdreven zijn. De Angelen bouwden niet voor niets een verdedigingswal in Sleeswijk-Holstein. Blijkbaar werden ze bedreigd en moesten ze met hun vee en al hun bezittingen naar streken trekken waar ze een veilig heenkomen vonden.

De immigranten uit het noorden die onze kusten koloniseerden, vermengden zich met het restant van de achtergebleven vroegere Friese bevolking. In het terpengebied vinden we begravingen van de oorspronkelijke bevolking die als Fries worden betiteld, naast typisch Angelsaksische crematiegraven.

De nieuwkomers beschouwden zichzelf niet als Friezen en zullen deze naam ook niet gebruikt hebben. Een dergelijke gang van zaken kwam wel meer voor. Denk bijvoorbeeld aan de Angelen en de Saksen die het woongebied van de Britten in het huidige Engeland bevolkten, maar hun naam niet overnamen.

Als de nieuwkomers een gemengde populatie van verschillende volken van noordelijke herkomst vormden, dan is het niet zo vreemd dat buitenstaanders bij gebrek aan beter op de oude benaming van de Friezen teruggrepen. Want dat is wat de Franken zouden doen toen ze met de kustbevolking in aanraking kwamen. Daarmee is de naam van de Friezen een van de weinige uit de klassieke literatuur die na de Romeinse tijd weer opduikt.

Migratie uit Noord-Duitsland en Denemarken heeft opvallend genoeg niet naar het westelijke kustgebied, de tegenwoordige provincies Noord- en Zuid-Holland, plaatsgevonden. In de streek rond de riviermondingen waren de contacten vooral gericht op de Franken stroomopwaarts van de grote rivieren en de Angelsaksen die zich aan de overkant van de Noordzee gevestigd hadden.

RADBOD

Niets aan de Friese koning Radbod is wat het lijkt. Hij kwam niet uit Friesland, hij was geen soeverein vorst, en hij was geen heiden. Radbod (later verfriest tot Redbad) heerste rond het jaar 700 over het West-Nederlandse kustgebied. Door de machtige Franken werd hij gezien als een opstandige vazal. Bij Dorestad kwam het tot een treffen tussen Radbod en hofmeier Pippijn van Herstal. De Franken boekten op veel plaatsen overwinningen, maar tegen de Friezen lukte dat niet: de legers waren aan elkaar gewaagd.
Dertien eeuwen later spreekt Radbod nog steeds tot de verbeelding: zijn leven was aanleiding voor de speelfilm *Redbad*. Daarin strijdt de Friese koning tegen de Frankische christenen, die hun geloof met harde hand opdringen in de Lage Landen. Een spannend avontuur, maar klopt het wel?
Niet helemaal, betoogt Luit van der Tuuk. Hij vertelt in dit onderhoudende boek de ware geschiedenis van de vorst Radbod en plaatst hem in zijn historische context.

Luit van der Tuuk is onafhankelijk onderzoeker, publicist en conservator van Museum Dorestad. Hij is gespecialiseerd in de geschiedenis van Noordwest-Europa in de vroege middeleeuwen en schreef vele succesvolle boeken, waaronder *De eerste Gouden Eeuw* (bekroond met de W.A. van Es-prijs), *De Friezen*, *Vikingen* en *De Franken in België en Nederland*.

★★★★★

NRC Handelsblad over *Vikingen*

ISBN 9789401914239 NUR 684

9 789401 914239

Uitgeverij Omniboek

www.omniboek.nl